
**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСУМ
МОВНОЇ ПАРАДИГМИ: ОСОБЛИВОСТІ
ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТІВ-АРХЕТИПІВ,
КОМПОНЕНТІВ ХЛІБ, РУШНИК, ХАТА, СЕРЦЕ,
НОМЕНІВ-РЕПРЕЗЕНТАНТІВ РІЗДВА, ВЕЛИКОДНЯ
У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Разумна А. А.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-43>

ВСТУП

Інтерпретація дійсності людиною відбувається крізь призму мовного оформлення локутивного акту, думок. Разом з елементами вербалізації внутрішнього стану, особливостями взаємодії з іншими людьми особистість із мовним наповненням вибирає також звичаї, традиції, філософію суспільства, у якому живе. Таке увиразнення мовної картини підсилює культурологічне наповнення.

Взаємодія мови та культури протягом багатьох століть цікавила мовознавців, філософів, теоретиків літератури. Філософська основа досліджень Й. Гердера, В. Гумбольдта, О. Потебні відобразила ґрунт для подальшого осягнення глибин наповнення мови в контексті відбиття основ світовідчуття, етнічних елементів картини світу народу.

З ХХ століття почала розвиватись така наука як лінгвокультурологія, детермінована розвитком людства в площину інформаційної сфери, домінуванням антропоцентристської складової, прагненням до окреслення динаміки «дому духу» з репрезентацією етнічних кодів пізнання на межі міждисциплінарного дискурсу.

Культурологічне наповнення мови найбільше розкривається у фразеологічних конструктах, паремійній складовій, дистрибутивних формантах фонетичного рівня мови, особливостях лексико-семантичних злиттів.

Простори лексикології та фразеології найбільш чуттєві до відтворення закодованих домінант унікального образного наповнення інтерпретації дійсності. Закладені певним народом когнітивні шляхи відбиваються в інтерпретації кожного її представника та водночас дають простір для увиразнення індивідуального асоціативно-образного наповнення конструктів мовленнєвої мережі.

1. Фразеологічні одиниці як найглибші репрезентанти культурологічного наповнення мови: когнітивний аспект

У фразеологічному просторі будь-якої мовної системи відбивається досвід поколінь, осмислення базових структур світобудови, суспільних настроїв тощо. Уживання в комунікативному акті фразеологічних одиниць детермінує культурологічний зв'язок мовця із системою світогляду, світовідчуттям предків. Зокрема М. Кочерган зазначав, що «фразеологічний склад є специфічною для кожної мови національно маркованою частиною лексики. Постійно поповнюючись новими одиницями, фразеологічний склад відображає культурно-історичний досвід народу та особливості історичних законів розвитку мови»¹.

Універсальні онтологічні лакуни простору культурологічного начала, які містять закодовані елементи образів типологічного, стереотипного або архетипного характерів, формують первісну основу фразеологічного простору.

Стереотипи побудовані на когнітивних структурах, які допомагають усвідомити фізичний світ². Такі мережі пам'яті, за Юнгом, відображаються архетипами, які є найбільш сталими психологічними формами, що допомагають людині осмислити світ.

Таким чином, колективне підсвідоме вміщує знання віків у структурах позанаціонального характеру, що пізніше вміщується в оригінальний культурологічно детермінований образ.

Первісно у контексті аналітичної психології з'являється термін «архетип», який К. Юнг поділяв «на психологічні, якщо вони виходять із пам'яті роду (наприклад, архетип свого, води), і культурні, створені досвідом людства (архетип трійці, життя, смерті). З цих «первісних образів» складається основа нашого розуму, яку формує давня психологічна першооснова»³.

У когнітивних мережах фразеологічного простору української мови у когнітивних мережах можемо виокремити концепти-архетипи (за А. Приходько⁴), які переходять водночас у вищі форманти культурологічних домінант через асоціативно-образні характери. Так, зокрема, простежується оригінальність наповнення фразем із компонентами *вода, вогонь, повітря, земля*.

¹ Кочерган М. Загальне мовознавство : підручник для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ. 2. вид., випр. і доп. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. С. 243.

² Amodio D. M. The Neuroscience of Prejudice and Stereotyping. *Nature reviews Neuroscience*, 15(10), 2014. P. 670-682.

³ Юнг К.Ю Людина та її символи. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 436 с.

⁴ Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.

Фразеологічні конструкції найбільше зберігають у собі пам'ять суспільства щодо особливостей устрою життя, оригінальних образних елементів гносеологічного характеру, креації відносин, проживання сильних за психологічною травматичністю подій, вбачання схожості між власними емоціями, станами та природними явищами (наприклад, як *громом прибило*), особливостями поведінки тварин, комах (наприклад, як *муха в окропі*, як *білка в колесі*), традиціями свят (*передати куті меду*) тощо.

Із загальнонародської історії, локальніше – історії певного етносу, концепти-архетипи, що розкривають стихійні начала є первісними кодами усвідомлення Універсуму та заховують у собі не лише елементи розуміння зовнішнього світу, але й внутрішнього (наприклад, домашнє вогнище – комфорт, сім'я).

Так фразеологічні конструкції відображають у своїх злитих елементах форми й змісту вихід на межі установок архетипного характеру (із долучення до етнічного мислення). Це розкривається через когнітивні моделі образних структур, які об'єднують у собі способи сприйняття світу певною групою людей.

Первинний досвід завжди впливає на наступну організацію логічних схем, і при з'єднанні з новою інформацією може ставати гнучким, переходити в локуси інших часопросторових форм. У фразеологізмах часто таку особливість злиття простежуємо крізь когнітивну метафору. Дж. Лакофф та М. Джонсон її поділяють на структурну, орієнтаційну та онтологічну⁵.

Орієнтаційна метафора закодує часопросторові доміанти концептів, онтологічна – окреслює межі сутності емотивно-експресивного, ідейного, подієвого характеру крізь ідеї або субстанції, структурна – дозволяє одне поняття впорядкувати в іншу номінацію на основі розкриття синтезу сценаріїв, багатокomпонентних концептів, фреймів.

Отже, через фразеологічну складову найшвидше можна долучитись до кодів етносвідомості та картини світу народу за допомогою виокремлення метафоричних моделей, які відображають злиття конструктів фрагментації дійсності з асоціативними елементами образного (накопиченого та природженого) наповнення мислення.

2. Вербалізація концептів-архетипів **ВОГОНЬ, ВОДА, ПОВІТРЯ, ЗЕМЛЯ** в українському фразеологічному просторі

Розкриття символів як структурних когнітивно-метафоричних репрезентантів у фразеологічних одиницях розкриває простір лінгвокультурологічного аналізу.

⁵ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago : University of. Chicago Press, 1980. 242 p.

Найпоширенішими у парадигмі фразеологічного простору є коди універсальних символів, що формують собою концепти-архетипи. Такими є первісні відображення стихій: вогню, води, землі та повітря. У фразеологічних конструктах ці образи розкриваються водночас і з накладанням особливого характеру пізнання народом.

Зокрема щодо образу вогню В. В. Жайворонок зазначав, що наші предки вірили в те, що він є «виявом сонячного бога на землі, послом неба на землю», головним джерелом родючості».⁶

У фразеологічному просторі з концептом-архетипом ВОГОНЬ насамперед простежуємо такі конструкти, що увиразнюють непередбачуваність і водночас вольову структуру, гнів, жорстокість: «аж вогню давати», «аж вогонь креше», «аж паішити вогнем», «аж сипати вогнем», «вогнем дихати», «вогнем і мечем»; «піддавати жару (підкласти хмизу, підливати масло) у вогонь» – «підсилувати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку»⁷.

Темпоральність ВОГНЮ розкривається двоаспектно: у формі швидкості поширення фразеомою «як вогонь на суху солому», та невловимості – «вогню вхопити». Конструкція «сімейне (родинне) вогнище» відображає важливість теплої атмосфери, довіри, підтримки у сімейному колі (вогонь як світло – щастя, надія, віра, любов).

Також простежується аспект знищення (сили) у конструкціях «викликати вогонь на себе, гра з вогнем». Також сила, але вже у вираженні почуттів скеровується у фразеологізм «палитися вогнем»; рушійна сила вогню як завзяття розкривається конструкцією ад'єктивного характеру «з вогником», синонімічною є фразеа античного походження «прометейв вогонь».

З вогнем порівнюється і фізичний стан жару у конструкті «вогнем горіти», а суміжний фразеологізм біблійного походження розкриває найвищу точку вічного – «неопалима купина».

Злиття життєвих перипетій із залученням активної пам'яті реалізується у фразеологізмах «пройти у вогонь і воду», «потрапити між двох вогнів» ('у скрутне становище'⁸), «з вогню у полум'я» (градаційне увиразнення неприємностей); з аспектом самовідданості – «скакати у вогонь і воду». У цих ФО простежуємо вже синтез дуальностей, що у давніх віруваннях формували усвідомлення життя-смерті, сили-слабкості. Протилежні за властивостями, маючи

⁶ Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ : Довіра, 2007. 262 с.

⁷ Словник фразеологізмів української мови / упор.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.

⁸ Там само.

можливість перемоги один над одним (води над вогнем), ці образи водночас формують цілісну концепцію побудови Універсуму.

Так дуальність життя-смерть крізь розкриття концепту-архетипу ВОДА бере початки у віруваннях, за якими місцем переправи душі в царство мертвих була вода.

Водночас аспект смерті з образом води пов'язаний у фразеологізмах «*як у воду впасти*», «*як водою змил*» – ‘пропасти, зникнути’, що усвідомлювалось у давнину як потрапляння до Царства мертвих; «*взяла вода когось*» – ‘втоплення’ (синонімічними є конструкції «*хоч у воду йди*» – щодо вчинення самогубства).

Також концепт-архетип ВОДА відображається у фраземах «*жива вода*», «*мертва вода*», що з дохристиянського часу були образами цілющості та знищення відповідно. Однак мертва вода у давніх переказах відображалась також своєю можливістю відновлення після смертельних ран. Сьогодні ці образи збереглись у християнських видозмінах: на свято Водохреща вбачається сила води, та під час похоронного обряду омивання – смертельна сила води. Синонімічною конструкцією до «*живої води*» є фразема «*вилити душу*», що також з дотичністю до обряду освячення на свято Водохреща увиразнює очищення душі.

Цікавою є і фразема *сьома/десята вода на киселі*, яка «відома ще з часів Київської Руси та пов'язаний із виготовленням киселю в селі. Його готували зі змолотого вівса, муку якого декілька раз промивали. Природно, сьома (десята і т. д.) вода мала у своєму складі дуже мало кисільної речовини й тому надто відрізнялася від нього. В основі фразеологізму лежить також числовий код культури (використання магічного числа 7, 10)»⁹.

Інша фразема «*темна вода во облацях*», що означає ‘щось незрозуміле’ має біблійний підтекст, адже походить з Книги Псалмів: «Поклав темряву Він, як заслону Свою, а докільля Його – то темрява вод, а житло Його – густі хмари» (17,12)¹⁰ та відображає дотичність до християнських аспектів світовідчуття українців.

До первісних усвідомлень градації ‘мало-багато’ відносяться фразеологізм з компонентом *крапля*: «*ні краплі*» (синонімічна сполука *як в решеті води*) – ‘нічого»; «*як крапля води*», «*крапля в морі*» – ‘мало’, «*крапля по краплі*» – ‘поступово більше’. Також за аспектом схожості

⁹ Венжиневич Н., Чаварга А. Концепти ВОГОНЬ і ВОДА у фраземіці української мови. *Типологія та функції мовних одиниць : науковий журнал*. Луцьк : Вид-во Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2015. № 3. С. 16.

¹⁰ Біблія. Старий Заповіт. Книга Псалмів. URL: <https://www.ukrbible.com/19.html> (дата звернення: 14.02.2024).

крапля розкривається у фраземі «*як дві краплі води*». З компонентом *решето* теж є сполуки, що розкривають концепт-архетип *ВОДА* та увиразнюють ‘марність; дії, що не приносять результату’ – «*носити воду решетом*», «*товкти воду у ступі*», ‘ледачість’ – «*решетом у воді зірки ловити*».

Фразеологізм «*пливти за течією*» дотичний до характеру окреслення давнього філософського бачення структури Універсуму: ріка життя (ріка до смерті), а фразема «*пливти проти течії*» увиразнює спосіб життя, що суперечить концепціям суспільства.

Субдомен рух охоплює темпоральний аспект розкриття концепту-архетипу *ВОДА* і відтворюється у ФО «*чимало води втекло*», щодо швидкого росту та водночас несподіваності може вживатися конструкція «*як з води*».

Також увиразнюється фрейм «дружба» конструктах «*не розлий вода*», «*як риба з водою*» із семантикою взаєморозуміння, комфорту.

Щодо концепту-архетипу *ПОВІТРЯ*, то він увиразнюється у ФО «*висіти (повисати) в повітрі*» – ‘перебувати у невизначеності’. Така конструкція є аспектом відтворення вертикальної моделі світобудови: між небом та землею, локус злиття життя та смерті, духовного та матеріального, морально-психологічного та фізичного.

Також часто *повітря* розкривається як зв’язок з фізичною основою життя (дихання) та, як наслідок, прагненням рухатись далі: «*забрало повітря*», «*(щось) необхідне, як повітря*».

Корелятивним до повітря є образ вірїю, який притаманний власне українській культурологічній складовій. Він вважався предками місцем сили, де родова система та сила сонця оберігає людину. Видозміню образу у ФО «*полетіти у вірїю*» є, з одного боку, навпаки показ відгалуження людини від своїх коренів, рідної місцевості до чужини, а з іншого – може вживатись при відчутті ейфорії, задоволення, від якихось зовнішніх обставин.

Щодо концепту-архетипу *ЗЕМЛЯ*, то його ейдологічна основа також корелює із вертикаллю Універсуму та відображає тяглість до закорінення, звернення до сили предків.

Також впевненість та стабільність (або їхня втрата у житті) пріоритетно пов’язані з образом *землі*, що простежуємо у ФО «*мати ґрунт під ногами*», «*стояти твердо на землі*»; «*земля втікає з-під ніг*», «*ґрунт хитається під ногами*», «*аж у землю вкипіти*», декодування зажури вбачаємо у ФО «*як до землі прибитий*», розправи – «*змішати із землею*».

Варто виокремити, що образ *землі* корелює і з християнською, язичницькою догмами бачення нечистої сили (та місця грішників) внизу: «*провалитись крізь землю*», «*хоч у землю живцем лізь*»

(вираження безвиході). Земля як смерть також зустрічається у когнітивних кодах україномовної системи, зокрема простежуємо це у фразеологізмах «*лежати в землі, іти в сиру землю*».

Окремий біблійний мотив вбачається у фразеологізмі «*земля обітована*». «У посланні апостола Павла до євреїв цю землю (Палестину) названо «обітованою», тобто обіцяною».¹¹

Концепти-архетипи первісного онтологічного характеру – стихій – є виразниками самого процесу існування; небезпек, запальної діяльності та бездіяльності; проживання горя, щастя, різних психоемоційних станів. Орієнтаційна метафора розкривається у швидкості (вода, вогонь), темпоральності існування (період від народження до смерті: вогонь, земля, вода), періоду невизначеності, своєрідної паузи, свободи (повітря).

3. Особливості розкриття компонентів *хліб, рушник, хата, серце* та культурологічних номінативів Різдва, Великодня у фразеологічній складовій української мови

Особливого місця як феномени української культури займають компоненти *хліб, рушник та хата*. Серед соматичних компонентів унікальним є *серце*, адже відображається центром декодування дійсності на рівні почуттів, станів, відчуття безпеки/небезпеки.

Насамперед увиразнюючи образ *хліб*, зазначимо етимологічну його складову, що відображає первісні семантичні коди образу: псл. *hleǫbъ* «хліб» (спочатку означало «майно, багатство роду») припускається запозичене з герм. мов **hlaiba-* «хліб»¹².

Хліб для українців відображається оберегом, а також є символом багатства, благодаті. Так уважали з давніх-давен (українська земля славиться родючістю, а ріст пшениці є ключовим в господарстві представника нації як образ блага), адже беручи із собою хліб (у ліс, в інші краї), люди вірили, що це їх вбереже від голоду, нещастя, впливу нечистої сили.¹³

¹¹ Коваль А., Коптілов В. Крилаті слова в українській літературній мові. Київ : Ярослав Вал, 2013. 104 с.

¹² Етимологічний словник української мови: В 7 т.: Т. 2: Д-Копці / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1985. 572 с.

¹³ Разумна А. Вербалізація слоту «таємничість» фрейму нечесність в парадигмі концепту життя фразеологічного наповнення епістолярної спадщини Лесі Українки. *Innovations and prospects in modern science. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference* : збірник матеріалів доповідей міжнародної конференції: Стокгольм, Швеція, 2023. С. 685–688.

Крізь компонент *хліб* у фразеологізмах «*свій хліб*», «*хліб насущний*» розкривається аспект загальної можливості існування, ситості, добробуту.

Конструкти «*тяжкий хліб*», «*легкий хліб*», «*хліба шукати*», «*добути свій хліб*» об'єктивують важку та легку працю, з яких людина отримує заробіток. Концепт ГРОШ корелює із *хлібом* та відображає матеріальну основу життя. Саме ФО «*жити не хлібом єдиним*» підкреслює матеріальну базу, що пов'язана із фізичною основою існування та скеровує людей до знаходження гармонійного елемента духовності у житті.

Дуальним виразником є ФО «*істи сухий хліб*» – ‘бідувати’. З весільними обрядами пов'язані фразеологічні конструкти «*перерізати хліб*», а традиційне привітання *хліб і сіль* скеровує нас до звичаю показу гостинності з короваєм та сіллю, благословення батьків наречених на весіллі, що сягають своїми коріннями козацьких часів. Коровай та сіль українці подають на рушнику, який також продуктивно простежується у фразеологічній складовій. Аспект гостинності не розкривають ФО з образом *рушника*, однак відображають обряди сватання та весілля: «*ставати на рушник*» (одружуватись; церемоніальна складова), «*засилати старостів за рушниками*» (отримання дозволу на одруження).

Рушник, на якому вишиті орнаменти, що позначають життєвий цикл, особливості сімейного добробуту, з побажаннями щастя, довголіття є складником колективного досвіду українства. Таким чином, відбувається динамічний зв'язок з етнокодами системи світовідчуття.

Водночас ключовим конструктом закорінення до устрою української когнітивної мережі є образ *хати* як осілості. Для українського народу це стійка можливість життя та праці на своїй землі. Так *хата* корелює із *землею* та є основою родової ризоматичності, що репрезентує чоловіче начало, а саме місце (*хати*) як сімейне вогнище є виразником жіночого начала.

Компонент *хата* є образом простору внутрішнього світу та сім'ї. Культурологічно детермінованою є фраза «*хата скраю*» – відображає байдужість людини до чого-небудь, що має суспільну важливість. Одним із виразників сімейної основи є захищена структура мікросесвіту. Це дуже цінується українцями й порушення цієї цілісності через розголошення сімейних таємниць відображається у ФО «*носити сміття до чужої хати*», «*виносити сміття з хати*».

Із соматизмів найбільш поширеним образом у фразеологізмах є *серце*. Як зазначають науковці, це «символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості та смутку».

Для українців серце – це перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, нещастя». ¹⁴

Серце є основним органом, який імпульсами зберігає життєтворчу функцію організму – кровообігу. У фразеологічній площині української мови фізіологічна особливість перенесена на морально-емоційну площину. Так *серце* часто замінюється компонентом *душа* та увиразнює емоційно-вольову сферу, особливості характеру, моральних якостей, зокрема милосердя і добро, що корелює із християнською догмою світовідчуття. «Серце» є своєрідним «будинком» спектрів емоцій, переживань людини.

Емоційно-вольову сферу розкривають такі фразеологізми: «*черстве серце*», «*сколихнути серце (душу) когось*», «*серце болить*», «*серце обкипає (закипає, обливається, сходить) кров'ю*», «*кривавиться серце (душа)*», «*серце (душа) тремтить*», «*пекти серце (душу) комусь*», «*серце не на місці*», «*ятрити серце душу комусь*», «*тяжкий камінь ліг на серце (душу)*», «*тисне на серці*», «*обгортати серце (душу) тугою*», «*тягар ліг (упав) на серце*», «*щемить / защеміло серце*», «*муляти на серці (на душі)*», «*серце рветься (розривається, надривається) на шматки*», «*серце (душа) скніє*», «*точити кров з серця чийогось*», «*гнітити серце (душу)*», «*спопеляти серце*», «*обливати (чимось) серце кров'ю*», «*їсти собі серце*», «*сушити серце*», «*ужалити в серце*», «*ножем вколоти в [саме] серце*», «*краяти (різати) серце (душу) комусь*», «*розривати серце на шматки*», «*пропикати до серця*», «*проймати серце (душу)*», «*кидати жарину в серце*», «*надривати серце (душу) комусь*», «*розтравити серце (душу)*»¹⁵. Фразеологізми розкривають стан тривожності, неспокою, розчарування, страждання, пережиття втрати, горя; а також з іншого боку – спричинення болю комусь. Також ФО «*щемить / защеміло серце*» може вживатись при вираженні суму, або ж при відчутті натхнення.

Позитивну конотацію в аспекті захоплення, натхнення увиразнюють такі ФО, як «*проникати в серце (душу) когось*» (водночас відображає емпатійну складову відносин), «*серце повертається*», «*заціпати за серце (душу) когось*» (також може бути в аспекті увиразнення почуття кохання), «*запалювати серце*», «*перевернути (чиєсь) серце*».

Образ *серця* також часто використовується як вираження кохання; простежуємо таке ж закодування семантики у ФО «*топтати стежку до чийогось серця*», «*схилити серце до когось*», «*полонити серце*»,

¹⁴ Словник символів культури України / за ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.

¹⁵ Сучасник фразеологічний словник української мови / упор.: А. Ярещенко, В. Бездітко, О. Козир. Київ : Торсінг, 2018. 640 с.

«покоряти серце», «тьохає серце», «запалилося серце», «серцем природи до когось». Та антонімічного характеру є ФО «серце сохне», «викидати з серця».

Вбачаємо також і окреслення моральних цінностей, особливостей характеру людини з компонентом *серце*: «добре серце», «черстве серце», «гарячий серцем», «щире (золоте) серце», «широке серце», «мати серце з перцем», «мати м'яке серце», «велике серце».

Серце є органом, що домінують підтримує життєдіяльність людини і його зупинку пов'язують зі смертю. ФО-репрезентанти смерті із компонентом *серце* є такі, як «вийняти серце» – ‘вбивати’, «серце рветься», «віддавати своє серце (свою душу) Богові» – ‘вмирати’.

Вплив на психоемоційний стан людини відображається у таких конструктах, як «відігрівати / відігріти серце (душу)» – ‘заспокоювати, втішати’; «тішити (веселити) серце» – ‘викликати гарний настрій’; виразники радості є фразеологізми «серце співає», «серце грає».

Внутрішній світ кожної людини – цілий Універсум, і надважливим є емпатія, злиття з іншою особистістю. Така складова людиноцентризму відображаються у конструктах «заглядати в серце», «проникати в саме серце».

Простежується й культурологічна парадигма кордоцентризму у фразеологічних конструктах «серце (душа) лежить до чогось», «віддавати серце».

Невіддільною є і християнська парадигма у культурологічному наповненні когнітивної складової українців; вона розкривається у ФО на позначення милосердя та благочестя: «мати Бога в серці».

Традиційні елементи святкувань Різдва та Великодня як культурологічні виразники також влились із часом у фразеологічний простір мови. Зокрема маємо такі цікаві фразеологізми, як «з вареної крашанки курча не з'їсиш» – ‘хитра, спритна людина’, «прийти на третій день по Різдві» – ‘запізнитися’; «від куті до Різдва» – ‘недовго’; «ні мед ні кутя» – про негативні аспекти подій; «не зійдеться Великдень із Різдом» – ‘про людей, які різні за світосприйняттям, характером’, «передати куті меду» – ‘перебільшувати’; «додати куті меду» – ‘підбурювати когось’.

Отож когнітивними метафорами фразеологічних конструктів із компонентами хліб, рушник, хата, серце є такі, як ХЛІБ – добробут, гроші; РУШНИК – шлях (особистий з підсвідомим переплітанням культурологічних символів на позначення моралі, сімейних цінностей (рівні колективного підсвідомого)), ХАТА – закорінення, СЕРЦЕ – життя, радість, біль, страждання, любов. А у фразеологізмах, які містять номені елементів святкувань Різдва та Великодня, семантика скерована на

окреслення особливості характеру людини, темпоральності (надто пізно; довго), негативності ситуації, підбурення, перебільшення.

ВИСНОВКИ

Робота присвячена виразненню культурологічних номінативів фразеологічних одиниць, які у собі містять концепти-архетипи, компоненти *хліб*, *рушник*, *хата*, *серце* та елементи традиційних складників святкувань Різдва та Великодня.

У фразеологічних одиницях української мови архетипне виразнення стихій скеровані більше до язичницьких вірувань: вода і вогонь як символи очищення, гніву, смерті; повітря – межова ланка між небом та землею (модель космогенезу). Також відображається в образах і злиття язичницьких з християнськими мотивами світовідчуття: земля – місце нечисті, смерті. Власне біблійного походження є два фразеологізми «*неопалима купина*», «*земля обітована*». Культурологічно закоріненим українським образом є *вирій*, що також зустрічається у фразеологічній складовій та корелює із концептом-архетипом *ПОВІТРЯ*.

Фразеологізми, що розкривають образ *вогню* пріоритетно динамічного характеру (26), (часто підсилювачем виступає частка аж (4)), простежуються субстантивні сполуки (8), адвербіальні (3) та порівняльного характеру (7).

Компонент *хліб* відображається своєю домінантністю та скерує субстантивні форманти фразем (4). Динамічні конструкти (4) окреслюють сам процес споживання, добування «хліба» – виразнення насиченості життям, ситості, багатства. *Хліб* разом із *сіллю* є іншою історичною сполукою показу гостинності, щедрості, благословення.

Компонент *рушник* є лише у двох фразеологізмах української мови та долучає нас до весільних обрядових моментів, притаманних українцям.

З компонентом *хата* виразнюються динамічні синонімічні форми (2) із додатковим образом *сміття*. У них закодована цінність сім'ї як структури зі своїми традиціями, правилами, та відтворюється важливість для українців підтримки власного сімейного мікросесвіту у недоторканості та захищеності (розголошення таємниць – збільшення вразливості та небезпеки усіх членів сім'ї).

Інша фразема *хата скраю* виразнює захисний механізм української когнітивної системи, яка із колективного підсвідомого засвоїла небезпеку втручання.

З компонентом *серце* простежуються динамічні конструкти (53), додатковими образами у фраземах є *ніж*, *камінь* (на позначення

емоційного болю, страждання), субстантивні конструкти (8) містять у собі лише домінуючий складник *серце* та скеровують можливі особливості характеру людини.

З номенами-складниками традиційного святкування Різдва та Великодня фразеологічні конструкти переважно динамічні за структурою (4), ад'єктивного характеру (2), адвербіального (1). Для переосмислення у фразеологічну складову номен з традицій святкування Різдва взяті *кутя* та *мед*, а Великодня – *крашанки*. Самі найменування свят також зустрічаються у фразеологізмах та окреслюють темпоральний аспект події.

АНОТАЦІЯ

Сьогодні лінгвістика розвивається у напрямку міждисциплінарних зв'язків, пріоритетно з окресленням культурологічних, філософських прошарків креації мовних конструктів. Окреслення культурологічних особливостей наповнення фразеологізмів як найчутливіших форм змін у когнітивних мережах етнокодів дає змогу долучитись до діахронічного потоку інтерпретації дійсності предками. У дослідженні окреслено особливості вербалізації концептів-архетипів *ВОГОНЬ*, *ВОДА*, *ПОВІТРЯ*, *ЗЕМЛЯ*, домінують власне українського культурологічного наповнення компонентів *хліб(-сіль)*, *хата*, *рушник*, із соматичних – *серце*. Розкриті когнітивні метафори, що наповнюють такі фразеологічні конструкти. Також у роботі репрезентовані фразеологізми з компонентними складниками – номенами традиційних елементів святкування Різдва та Великодня. Увиразнено зв'язки фразеологічних одиниць із язичницькими, християнськими віруваннями та особливостями світосприйняття українців.

Література

1. Amodio D. M. The Neuroscience of Prejudice and Stereotyping. *Nature reviews Neuroscience*. 2014. 15(10). P. 670–682.
2. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago : University of Chicago Press, 1980. 242 p.
3. Біблія. Старий Заповіт. Книга Псалмів. URL: <https://www.ukrbible.com/19.html> (дата звернення: 14.02.2024).
4. Венжинович Н., Чаварга А. Концепти *ВОГОНЬ* і *ВОДА* у фраземіці української мови. *Типологія та функції мовних одиниць: науковий журнал*. Луцьк: Вид-во Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2015. № 3. С. 13–23.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т.2: Д-Копці / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко.

АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1985. 572 с.

6. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ : Довіра, 2007. 262 с.

7. Коваль А., Коптілов В. Крилаті слова в українській літературній мові. Київ : Ярославів Вал, 2013. 104 с.

8. Кочерган М. Загальне мовознавство : підручник для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ. 2. вид., випр. і доп. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. С. 243.

9. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.

10. Разумна А. Вербалізація слоту «таємничість» фрейму нечесність в парадигмі концепту життя фразеологічного наповнення епістолярної спадщини Лесі Українки. *Innovations and prospects in modern science. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference* : збірник матеріалів доповідей міжнародної конференції: Стокгольм, Швеція, 2023. С. 685–688.

11. Словник символів культури України / за ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.

12. Словник фразеологізмів української мови / упор.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.

13. Сучасник фразеологічний словник української мови / упор.: А. Ярещенко, В. Бездітко, О. Козир. Київ : Торсінг, 2018. 640 с.

14. Юнг К.Ю. Людина та її символи. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 436 с.

Information about the author:

Razumna Anhelina Andriivna,

Master of Philology (Ukrainian language and literature)

Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine